

خلاصۃ الاشعار الرباعیات



گردآورده ابوالمجد محمد بن مسعود بن مظفر تبریزی

تصحیح و تحقیق: سید محمد عمادی حائری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه: ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود بن مظفر، ۶۹۷- زنده در ۷۳۶ ق.
عنوان و نام پدیدآور: خلاصة الأشعار في الرباعيات / گردآورده ابوالمجد محمد بن مسعود بن مظفر تبریزی،
تصحیح و تحقیق سید محمد عمادی حائری.
مشخصات نشر: تهران: هرمس، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری: سی، ۲۲۲ ص.
شابک: ۳-۳۰۹-۴۵۶-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: شعر فارسی -- مجموعه‌ها
موضوع: رباعیات فارسی -- مجموعه‌ها
شناسه افزوده: عمادی حائری، سید محمد، ۱۳۵۹- ، مصحح.
رده‌بندی کنگره: PIR۴۰۳۲
رده‌بندی دیوبی: ۸۱۱/۰۰۸
شماره کتابشناسی ملی: ۸۹۶۰۷۶۹

خلاصۃ

الاشعار

والرباعیات



گردآوردهٔ ابوالمجد محمد بن مسعود بن مظفر تبریزی

تصحیح و تحقیق: سید محمد عمادی حائری

خلاصة الأشعار في الرباعيات

گردآورده ابوالمجد محمد بن مسعود بن مظفر تبریزی
تصحیح و تحقیق: سید محمد عمادی حائری

طراح جلد: حبیب ایلون

چاپ اول: ۱۴۰۱

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ: رسام

همه حقوق محفوظ است.

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، شماره ۲۴۹۳
تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴



فهرست مطالب

مقدمه مصحح

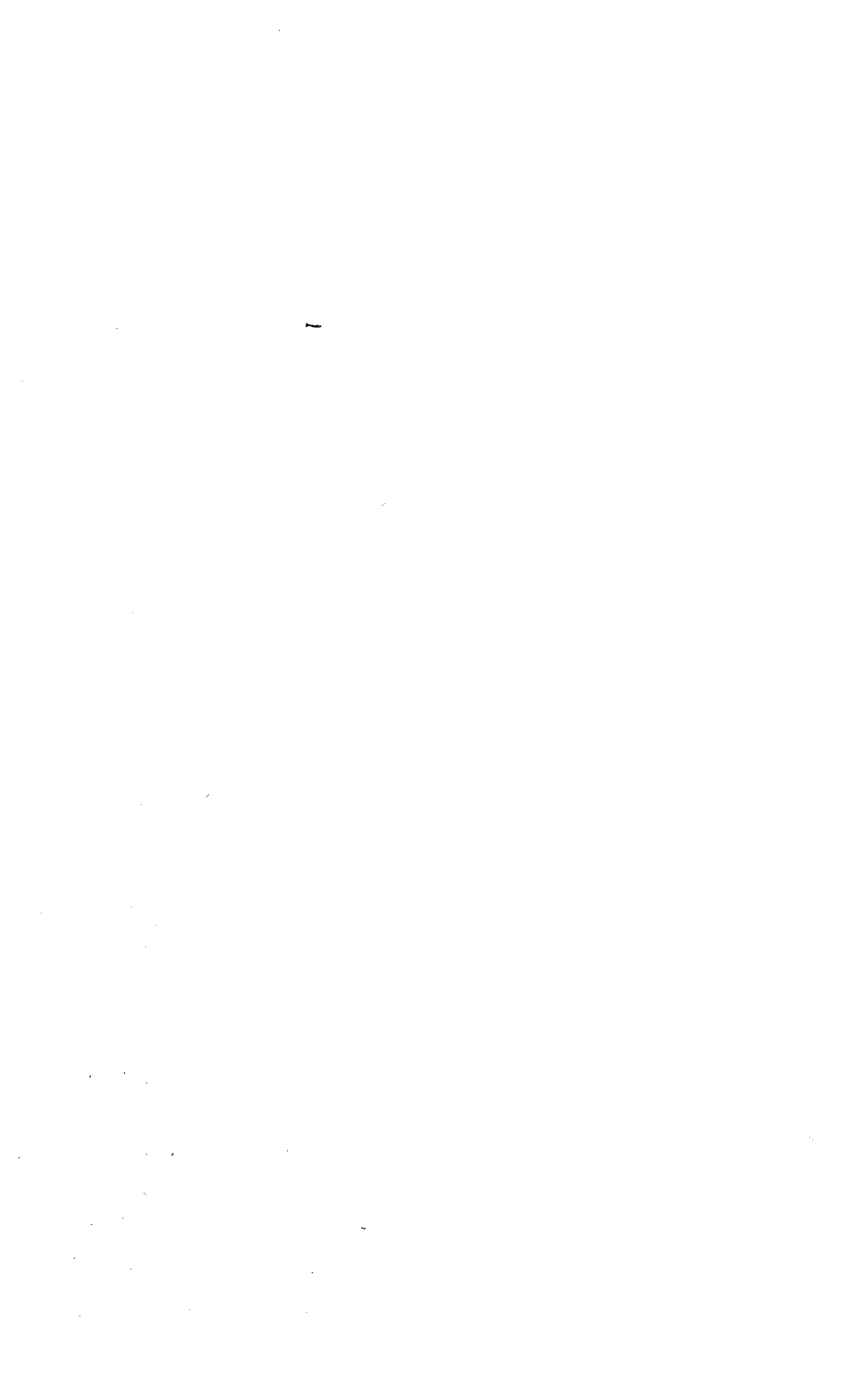
رباعی و وزن طبیعی شعر فارسی	نه
رباعی نامه‌های موضوعی	ده
ابوالمجد تبریزی و آثارش	یازده
سنت ادبی رباعی نامه‌ها و سراینندگان رباعیات خلاصه الأشعار	سیزده
دربارۀ ویراست حاضر	بیست و دو

خلاصه الأشعار فی الرباعیات

[مقدمه مؤلف]	۱
باب اول: در توحید و معرفت	۵
باب دوم: در طامات	۸
باب سیم: در نصیحت	۹
باب چهارم: در حکمت و موعظت	۱۱
باب پنجم: در مدح	۱۳
باب ششم: در دل و احوال دل	۱۵
باب هفتم: در عشق و احوال عشق	۱۹
باب هشتم: در غم و احوال غم	۲۳
باب نهم: در وصال و ایام وصال و شکایت از کوتاهی شب	۲۶
باب دهم: در فراق و ایام فراق و شکایت از درازی شب	۲۹

- باب یازدهم: در حکایت از ایام وصال..... ۳۲
- باب دوازدهم: در تمنا و آرزومندی..... ۳۴
- باب سیزدهم: در امید داشتن عاشق به وصال معشوق..... ۳۶
- باب چهاردهم: در نهان داشتن عشق..... ۳۷
- باب پانزدهم: در رسوا شدن عشق..... ۳۸
- باب شانزدهم: در صفت بدنام شدن عاشق..... ۳۹
- باب هفدهم: در صفت گریه و ناله عاشق..... ۴۰
- باب هجدهم: در عتاب و شکایت..... ۴۴
- باب نوزدهم: در شکایت از رقیب..... ۴۶
- باب بیستم: در پیغام دادن عاشق به باد..... ۴۷
- باب بیست و یکم: در احوال مختلف عاشق..... ۵۰
- باب بیست و دوم: در وصف روی معشوق..... ۵۵
- باب بیست و سوم: در وصف زلف معشوق..... ۵۸
- باب بیست و چهارم: در وصف چشم معشوق..... ۶۲
- باب بیست و پنجم: در وصف خط معشوق..... ۶۵
- باب بیست و ششم: در وصف گوش و حلقه معشوق..... ۶۸
- باب بیست و هفتم: در وصف ابرو و پیشانی معشوق..... ۶۹
- باب بیست و هشتم: در وصف قدم معشوق..... ۷۰
- باب بیست و نهم: در وصف خال معشوق..... ۷۳
- باب سی ام: در وصف لب و بوسه معشوق..... ۷۵
- باب سی و یکم: در وصف دهان و دندان معشوق..... ۷۷
- باب سی و دوم: در وصف کوی و خانه معشوق..... ۷۹
- باب سی و سوم: در وصف خیال معشوق..... ۸۱
- باب سی و چهارم: در وصف عشوه معشوق..... ۸۴
- باب سی و پنجم: در وصف وعده دادن معشوق..... ۸۵
- باب سی و ششم: در سؤال و جواب معشوق..... ۸۶
- باب سی و هفتم: در وصف آینه نگرستن معشوق..... ۸۷
- باب سی و هشتم: در بیماری و درد چشم معشوق..... ۸۸

۹۰	باب سی و نهم: در وصف سفر و باز آمدن معشوق
۹۲	باب چهارم: در بی وفایی معشوق
۹۴	باب چهل و یکم: در عاشق شدن معشوق
۹۵	باب چهل و دوم: در افعال مختلف معشوق
۱۰۱	باب چهل و سیم: در مراسلات
۱۰۳	باب چهل و چهارم: در هجا
۱۰۵	باب چهل و پنجم: در صفت شمع
۱۰۹	باب چهل و هشتم: در صفت سماع
۱۱۱	باب چهل و هفتم: در خماریات
۱۱۴	باب چهل و هشتم: در مرثیه
۱۱۷	باب چهل و نهم: در معما
۱۱۹	باب پنجاهم: در صفت گل و ریاحین
۱۲۳	تعلیقات
۱۶۹	فهرست رباعیات
۱۸۹	نمایه (اعلام، ترکیبات، تعبیرات، لغات، اصطلاحات)
۲۲۱	منابع و مراجع



مقدمهٔ مصحح

۱. رباعی و وزن طبیعی شعر فارسی

شاید بتوان گفت رباعی برخوردار از طبیعی‌ترین اوزان شعر فارسی است. حکایت افسانه‌مانندی که شمس قیس رازی در المعجم نقل می‌کند و منبع الهام رباعی را - در عصر «یکی از متقدمان شعرای عجم» - به گفتهٔ آن کودکِ گردوبازِ غزنوی نسبت می‌دهد که «از سرِ دُکای طبع و صفای قریحت گفت: غلتان غلتان همی رود تا بن گو»، از این حیث شایان توجه است که طبیعتِ اصیل رباعی را یادآور می‌شود، طبیعتی که از ذهن و زبانِ «کودکی ... ده پانزده ساله» بی هیچ تکلف و تصنعی می‌تراود و شاعر «به واسطهٔ آن کودک بر این شعر شعور» می‌یابد. همین اصالت است که به گفتهٔ شمس قیس «خاص و عام» را «مفتون این نوع» کرده، «عالم و عامی» را «مشعوف این شعر» گردانیده، «زاهد و فاسق را در آن نصیب» داده و «صالح و طالح را بدان رغبت» افزوده است.^۱

برخلاف حسن تعلیل شاعرانهٔ شمس قیس، که اطلاق عنوان «ترانه» به رباعی را به دلیل این می‌داند که «مُنشُد و مُنشی و بادی و بانی آن وزن کودک‌بودنیک موزون و دلبر و جوانی سخت تازه و تر» و نام‌گذاری مذکور را به همان شاعر متقدم نسبت می‌دهد،^۲ اطلاق عنوان «ترانه» بر آن گونهٔ شعری را باید مبتنی بر طراوات

۱. نک: المعجم، ص ۱۱۲-۱۱۴.

۲. نک: همان، ص ۱۱۴.

طبیعی وزن‌های آن نزد فارسی‌زبانان دانست و آن نام‌گذاری را باید به باور عمومی ایشان دربارهٔ اوزان رباعی نسبت داد.

۲. رباعی‌نامه‌های موضوعی

شادروان استاد محمدامین ریاحی قرون ششم و هفتم را «عصر رباعی» خوانده و در این باره نوشته است: «عارفان و حکیمان و شاعران بسیاری را [در این دوره]، مثل اوحدالدین کرمانی و افضل‌الدین کاشانی، می‌شناسیم که فقط یا اکثر رباعی گفته‌اند. در دیوان‌های موجود شاعران بزرگ آن روزگار رباعی فراوانی می‌بینیم. مثلاً در دیوان عطار ۲۰۹۰ رباعی، مولوی ۱۹۸۳، اوحد کرمانی ۱۶۵۰، کمال اسماعیل ۸۶۷، انوری ۴۷۶، سنایی ۴۲۱، خاقانی ۲۹۷ رباعی هست. در کتاب‌های نثر آن دوره هم، مخصوصاً در آثار صوفیان، رباعی بیش از هر نوع شعر دیگر چاشنی سخن شده است»^۱.

همین اقبال عمومی موجب شد که در قرون ششم تا هشتم چند رباعی‌نامهٔ موضوعی، هر یک با عنوانی خاص، تألیف شود. رباعی‌نامه‌های موضوعی مجموعه‌ای برگزیده از رباعیات‌اند که بر اساس موضوع به باب‌های مختلفی تقسیم شده‌اند. این رباعی‌نامه‌ها را به دو دستهٔ کلی می‌توان تقسیم کرد:

دستهٔ نخست رباعی‌نامه‌هایی است در بردارندهٔ رباعیات یک شاعر. نمونهٔ برجستهٔ این رباعی‌نامه‌ها مجموعهٔ رباعیات برگزیدهٔ عطار نیشابوری (م. ح ۶۱۸ق) است به انتخاب خود او و با عنوان مختارنامه، در پنجاه باب و شامل حدود ۲۰۸۸ رباعی، که به گفتهٔ خود عطار تا آن روزگار «هیچ گوینده‌ای را مثل این مجموعهٔ دست نداده» بود.^۲ نمونهٔ دیگر این رباعی‌نامه‌ها انیس الطالبین و جلیس الصالحین است که مجموعه‌ای است از رباعیات اوحدالدین کرمانی (م. ۶۳۵ق) تألیف پسر شیخ شمس‌الدین تفلیسی (از یاران نزدیک کرمانی) در ۷۶ باب.^۳

۱. نزهة المجالس، «مقدمهٔ مصحح»، ص ۵۳.

۲. مختارنامه، ص ۷۱.

۳. «مجمع الرباعیات: کهن‌ترین رباعی‌نامهٔ فارسی»، ص ۲۰.

اما دسته دوم رباعی نامه‌هایی است دربردارنده رباعیات شاعران گوناگون. مشهورترین و مهمترین اثر در میان رباعی نامه‌های دسته دوم، نزهة المجالس جمال خلیل شروانی است که در حدود سال ۶۴۹ق، در هفده باب و مشتمل بر ۴۱۳۹ رباعی (البته با احتساب ۵۴ رباعی که دو بار نقل شده)، فراهم آمده است.^۱ از دیگر رباعی نامه‌های دسته دوم می‌توان به دو مجموعه زیر اشاره کرد: مجمع الرباعیات گردآورده ابوحنیفه عبدالکریم بن ابوبکر (فراهم آمده در میانه سال‌های ۵۸۴-۶۰۰ق)، که بخشی کوتاه از منتخبی از آن (با عنوان «الاختیارات من مجمع الرباعیات») باقی مانده است،^۲ و سفینه کهن رباعیات (فراهم آمده در قرن هشتم یا حتی قرن هفتم) در ۱۳۱ باب و شامل ۱۲۵۸ رباعی (که البته هشت رباعی آن تکراری است).^۳ خلاصه الأشعار فی الرباعیات یکی از رباعی نامه‌های دسته دوم است که ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی آن را در پنجاه باب و مشتمل بر پانصد رباعی تألیف و تدوین کرده است. بنابر ترقیمه پایان کتاب، ابوالمجد کتابت خلاصه الأشعار را در عصر شنبه سی‌ام جمادی الاول سال ۷۲۱ق به پایان برده است. بدین ترتیب، زمان تألیف این مجموعه مسلماً از سال ۷۲۱ جدیدتر نیست.

۳. ابوالمجد تبریزی و آثارش^۴

ابوالمجد محمد بن صدرالدین ملک مسعود تبریزی از خاندان ملکان تبریز است که در اصل از قریش بودند و بعدها به آذربایجان مهاجرت کردند. پدر بزرگ ابوالمجد، یعنی ملک مظفر تبریزی، ظاهراً از بزرگان و اعیان تبریز بوده است. او شاعر هم

۱. نک: نزهة المجالس، «مقدمه مصحح»، ص ۱۷، ۶۱-۶۳؛ نیز: «درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس»، ص ۱۳-۱۵.

۲. نک: «مجمع الرباعیات: کهن‌ترین رباعی نامه فارسی»، ص ۲۳، ۲۹.

۳. نک: سفینه کهن رباعیات، «مقدمه مصححان»، ص ۲۷-۲۹، ۳۲.

۴. این بخش از مقدمه تلخیصی است از این دو مقاله: «عرفان اصیل ایرانی در سفینه تبریز»، نوشته نصرالله پورجوادی، ص ۶۱۶، ۶۳؛ «سفینه تبریز: کتابخانه‌ای بین‌الدفتین»، نوشته عبدالحسین حائری، ص ۴۲-۴۴، ۴۸، ۵۱-۵۳، ۵۷-۶۱، ۶۳. هر دو مقاله در آغاز نسخه برگردان سفینه تبریز تجدید چاپ شده‌اند.

بوده، چنان که در نزهة المجالس هم یک رباعی به نام «مظفر تبریزی» آمده است.^۱ پدر ابوالمجد، صدرالدین مسعود بن مظفر (م. ۷۴۴ق)، از رجال و دبیران تبریز در دوره ایلخانان بود. وی نیز شعر می سرود و ابوالمجد در خلاصه الأشعار یک رباعی از او نقل کرده است. عموی ابوالمجد، ملک محمود (م. ۶۹۶ق)، نیز از شاعران برجسته تبریز بود و ابوالمجد دیوان او را با دیباچه‌ای از خود کتابت کرده است.

چنان که از مندرجات سفینه تبریز - که ابوالمجد تبریزی آن را گردآوری و کتابت کرده است - برمی آید، وی در حدیث و تاریخ و ادب و ریاضی نزد استادان برجسته تبریز، که در آن عصر مهم‌ترین مرکز فرهنگی ایران و محل آمد و شد دانشمندان نامدار بود، درس خوانده است. از استادان و مشایخ ابوالمجد، که وی در سفینه از آنها یاد کرده، می‌توان به امین‌الدین حاجی بُلّه، بهاء‌الدین حیدر کاشی، جلال‌الدین عبدالحمید عتیقی و شیخ محمود شبستری^۲ اشاره کرد.

ابوالمجد تعدادی از تألیفات خود را در سفینه تبریز درج کرده است. این آثار، که همگی به زبان فارسی‌اند، عبارتند از: الکافیة فی علم العروض و القافية، مناظرة السمع و البصر، مناظرة نظم و نثر، الموجز فی علم اعداد الوفق (که البته انتساب آن به ابوالمجد مسلم نیست)، خلاصه الأشعار فی الرباعیات، حکومات علی^(۴)،^۳ البدایع الصحیبة فی بعض الأخبار النبویة. سوای این آثار، ابوالمجد دیباچه‌ای بر دیوان عمویش نوشته و امالی و مناظرة نار و تراب حاجی بُلّه و منابر جلال‌الدین عتیقی را نیز از تقریر به کتابت درآورده است. ابوالمجد طبع شعر نیز داشت، چنان که سه رباعی از خود در خلاصه الأشعار (رباعی‌های ۱۹۹، ۲۳۱ و ۴۸۰) نقل کرده است. از آنجا که ابوالمجد تبریزی در سال ۷۱۵ق هجده سالگی را پشت سر نهاده بود (بنابر اشاره‌اش در مقدمه الکافیة)، باید در سال ۶۹۷ متولد شده باشد. تاریخ وفات او دانسته نیست، اما مسلماً تا سال ۷۳۶ق، که در آن سال مطالبی به سفینه

۱. نک: نزهة المجالس، ص ۴۱۱ (رباعی ۲۰۵۴).

۲. شبستری (صاحب مثنوی معروف گلشن راز) در ۱۵ ربیع‌الاول ۷۲۵ق به ابوالمجد برای اجازه نقل حدیث و دیگر مسموعات و مناوالاتش اجازه داد.

۳. بنابر تذکر شفاهی استاد عبدالحسین حائری به نگارنده، انتساب این رساله به ابوالمجد مسلم نیست.

تبریز افزوده، در قید حیات بوده است. آرامگاه او به احتمال بسیار در مقبره خانندان ملکان، با نام مظفریه، در تبریز است.

۴. سنت ادبی رباعی نامه‌ها و سراینندگان رباعیات خلاصه الأشعار

فضای فکری تبریز در روزگار ابوالمجد تبریزی صوفیانه بود و تصوف نیز - بنابر مندرجات سفینه تبریز - بی شک از موضوعات مورد علاقه ابوالمجد بوده است. این محیط صوفیانه، با آنکه از نظر زمانی و مکانی با مکتب عرفانی ابن عربی و شاگردش صدرالدین قونوی قرابت داشت، وابسته عرفان خراسانی بود و از مکتب محی الدین ابن عربی تأثیری پذیرفته بود.^۱ این دلبستگی به تصوف خراسانی را البته نباید به معنای بی خبری بزرگان تصوف تبریز از مکتب نظری ابن عربی گرفت. شاهد آنکه شیخ محمود شبستری در مثنوی سعادت نامه «از فتوحات و از فصوص حکم» سخن می گوید و یادآور می شود که از فهم و تعمق در معانی آنها هیچ فروگذار نکرده است، ولی از آنجا که دل او «هم نمی گرفت آرام» و «نوعی از آشوب» در «آن سخن همه خوب» می دید، حل این مشکل را به نزد استادش، امین الدین حاجی بله، برد و حاجی بله به وی گفت که ابن عربی سعی داشت «که نویسد هر آنچه دید نظر»، ولی نمی دانست که «قلم او ... در قدم» نمی رسد و «پای تحریر از آن سبب» می لرزد.^۲ با همه علاقه مندی ابوالمجد به تصوف، رباعیات خلاصه الأشعار، جز چند رباعی در دو باب نخست، رنگ و بوی صوفیانه ندارد و ابواب و موضوعات آن ظاهراً متأثر از یک سنت ادبی مشخص است؛ سنتی که نمونه برجسته آن را در نزهة المجالس جمال خلیل شروانی می توان دید. مشابهت های نزهة المجالس و خلاصه الأشعار، از رباعی های یکسان گرفته تا همانندی در ترتیب رباعیات و

۱. در این باره، نک: «عرفان اصیل ایرانی در سفینه تبریز»، ص ۶۰، ۶۲-۶۳؛ نیز: «سفینه تبریز: کتابخانه ای بین الدقتین»، ص ۴۵ (استاد عبدالحسین حائری شفاهاً نیز تفاوت محیط عرفانی تبریز را در این دوره با مکتب عرفانی ابن عربی به نگارنده یادآور شدند). درباره پیشینه تصوف تبریز و پیوند آن با خراسان، نک: شمس تبریزی، ص ۱۱-۲۴.

۲. نک: «سعادت نامه»، ص ۱۶۸-۱۶۹.

عناوین بعضی ابواب، تردیدی در نقل و اقتباس ابوالمجد تبریزی از نزهة المجالس - در کنار منابع پراکنده دیگر - باقی نمی‌گذارد.^۱

شاید بتوان گفت اهمیت و تازگی خلاصة الأشعار در رباعیاتی است که در این کتاب هست ولی در نزهة المجالس نیست، مخصوصاً از سرایندگانی که در محیط تألیف خلاصة الأشعار، یعنی آذربایجان و آران، می‌زیسته‌اند. از همین روست که استاد عبدالحسین حائری خلاصة الأشعار را «مدرک یگانه‌ای برای نمونه شعر جمعی از شاعران و عارفان» می‌داند «که غالباً از تبریز بوده‌اند و در جای دیگری یاد نشده‌اند».^۲ در رأس این کسان، باید از امین‌الدین حاجی بله و جلال‌الدین عتیقی یاد کرد. در کنار اینها، نقل رباعیات کسانی مانند اثیرالدین ابهری، سعدی، مجد همگر، خواجه نصیرالدین طوسی و همام تبریزی، که رباعیات آنها در نزهة المجالس نیست و در خلاصة الأشعار هست، هم حکایتگر گسترش آوازه آنان در آذربایجان است و هم گویای پسندهای شخصی ابوالمجد به طور خاص و گرایش‌های محیط ادبی و عرفانی تبریز در آن عصر به طور کلی.

با توجه به آنچه گذشت، سرایندگان رباعیات خلاصة الأشعار را باید به دو دسته تقسیم کرد: سرایندگانی که نام و رباعیات آنها در نزهة المجالس هست و سرایندگانی که نام و رباعیات آنها در نزهة المجالس نیست.

دسته نخست، با ذکر شماره رباعیات آنها در متن، بدین قرارند (فارغ از اینکه رباعیات منقول از آنها در نزهة المجالس با رباعیات منقول در خلاصة الأشعار یکی هست یا نه):

۱. ابوسعید ابوالخیر: ۳.

۲. ابوالمعالی نحاس: ۳۴۱، ۴۷۳.

۳. اثیرالدین اخسیکتی: ۳۹۸، ۴۷۰.

۴. اثیرالدین اومانی: ۳۳۸.

۵. احمد غزالی: ۶۵.

۱. نک: «مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن»، ص ۳۷-۳۸، ۴۱.

۲. «سفینه تبریز: کتابخانه‌ای بین‌الدفتین»، ص ۵۹.

۶. ادیب صابر: ۴۳، ۹۸.
۷. افضل‌الدین خاقانی: ۳۰، ۴۷، ۱۱۸.
۸. افضل‌الدین کاشی: ۲۸.
۹. اوحد‌الدین انوری: ۸۶، ۲۰۰.
۱۰. اوحد‌الدین کرمانی: ۲۱-۱۳، ۱۴، ۱۸، ۲۵، ۴۶، ۵۴، ۶۶، ۷۸، ۱۸۷، ۳۳۱، ۳۴۴، ۳۹۷، ۴۴۶.
۱۱. بدر‌الدین تفلیسی: ۲۹۸.
۱۲. بوالحسن (= ابوالحسن) طلحه: ۳۵۰.
۱۳. جمال‌الدین اشهری: ۳۶، ۵۵، ۸۹، ۱۶۱، ۱۹۷، ۲۱۲-۲۱۳، ۲۴۲-۲۴۳، ۲۹۰، ۳۳۵، ۴۰۱، ۴۶۴.
۱۴. جمال‌الدین خلیل شروانی (مؤلف نزهة المجالس): ۲۸۹، ۳۲۸، ۳۶۶، ۳۷۹.
۱۵. جمال‌الدین سرخسی: ۲۴۶.
۱۶. جمال‌الدین عبدالرزاق: ۱۱۶، ۱۶۰، ۲۶۶، ۳۴۳، ۴۳۶.
۱۷. جمال حاجی شروانی: ۱۷، ۴۴۸، ۴۷۲.
۱۸. حمید گنجه‌ای: ۲۸۷.
۱۹. دختر حسام سالار: ۷۷، ۹۲، ۲۵۰، ۳۱۱.
۲۰. دختر خطیب گنجه: ۲۷۲.
۲۱. رشید‌الدین وطواط: ۳۵.
۲۲. رضی‌الدین نیشابوری: ۳۳، ۲۳۰، ۲۴۴، ۴۲۹.
۲۳. سراج‌الدین قمری: ۱۳۵.
۲۴. سعد‌الدین لجامی: ۷۶-.
۲۵. سلطان طغرل: ۱۲۷.
۲۶. سنایی: ۶۸، ۲۷۶، ۴۰۴.
۲۷. سوزنی: ۱۲۰ (مشکوک)، ۴۲۳.
۲۸. سید اشرف (= سید حسن غزنوی): ۲۱، ۴۰، ۴۱، ۱۵۵، ۲۰۲، ۲۰۶، ۴۰۷.
۲۹. سید شرف‌الدین مرتضی: ۸، ۱۰۲، ۴۴۲، ۴۹۴، ۵۰۰.

۳۰. سیفی: ۳۳۶.
۳۱. شرف الدین شفروه: ۳۱۲.
۳۲. شمس اسعد گنجه‌ای: ۱۴۸، ۲۲۳، ۲۶۵، ۲۸۱، ۲۸۸، ۳۶۹-۳۶۷، ۴۴۷.
۳۳. شمس الدین سجاسی: ۲۰۹، ۲۲۵، ۲۵۲-۲۵۳، ۴۹۵.
۳۴. شمس الدین صاحب دیوان: ۵۰.
۳۵. شمس الدین هروی: ۲۶۱، ۲۹۴، ۳۱۸.
۳۶. شمس الیاس گنجه‌ای: ۲۶۷، ۳۶۲.
۳۷. شمس طبسی: ۲۹۱.
۳۸. شهاب الدین سهروردی: ۱۶.
۳۹. صدرالدین خجندی: ۴۴، ۱۰۷، ۲۴۰، ۲۶۳، ۳۲۶.
۴۰. صدرالدین زنگانی: ۲۲.
۴۱. ظهیرالدین فاریابی: ۳۲، ۳۹۳-۳۹۲، ۱۸۸، ۲۵۵، ۲۷۳، ۳۰۹، ۳۷۸، ۴۲۷-۴۲۸، ۴۵۹.
۴۲. عایشه سمرقندیه: ۶۲، ۱۷۵، ۱۸۴، ۳۷۴.
۴۳. عبدالواسع جبلی: ۲۲۰.
۴۴. عزالدین شروانی: ۴۷۵.
۴۵. عزیزالدین شروانی: ۲۹۷.
۴۶. علاء الدین غوری: ۳۰۳-۳۰۴.
۴۷. علی بن الحسن (باخرزی): ۲۰۵.
۴۸. عمادی: ۲۵۱.
۴۹. عمر خیام: ۱۹، ۲۹، ۴۶۳.
۵۰. عنصری: ۲۰۴.
۵۱. فخرالدین خالد: ۱۴۵.
۵۲. فخرالدین رازی: ۶، ۱۵، ۲۶-۲۷، ۳۱.
۵۳. فریدالدین عطار: ۷.
۵۴. قاضی ابوالمجد: ۲۸۳.
۵۵. قاضی کمال الدین مراغه‌ای: ۱۵۳، ۳۵۹، ۴۴۳.

۵۶. قطب‌الدین عتیقی: ۵۱، ۶۷، ۸۵، ۱۳۴، ۱۵۸، ۲۲۷، ۲۳۲-۲۳۴، ۲۵۷، ۲۸۴، ۲۹۶، ۳۵۷، ۳۸۳، ۴۱۶، ۴۲۶، ۴۵۶.
۵۷. کمال اسعد زیاد: ۴۴۵.
۵۸. کمال‌الدین اسماعیل: ۵۳، ۱۰۸، ۱۴۱-۱۴۰، ۱۵۰، ۱۶۶-۱۷۰، ۱۸۵، ۲۰۱، ۲۱۰، ۲۸۶-۲۸۵، ۳۰۱، ۳۱۷-۳۱۶، ۳۲۵، ۳۳۳، ۳۵۸، ۳۶۱، ۳۹۲، ۴۳۴-۴۳۵، ۴۵۳، ۴۹۹-۴۹۸.
۵۹. مجدالدین بغدادی: ۴.
۶۰. مجیرالدین بیلقانی: ۲۵۸، ۳۴۰، ۳۹۹.
۶۱. معین‌الدین بختیار: ۲۳، ۴۴۹.
۶۲. ملک فخرالدین مبارکشاه: ۷۲، ۲۴۸، ۳۰۲، ۴۴۰، ۴۹۷.
۶۳. مذهب‌الدین نیشابوری: ۱۴۳.
۶۴. مهستی: ۱۰۹، ۱۳۱، ۱۴۹، ۱۷۱، ۱۸۲، ۲۷۱، ۲۷۸-۲۷۷، ۳۱۴، ۳۱۹، ۳۴۸، ۳۵۴ (با قید تردید)، ۳۶۳-۳۶۴، ۳۷۱، ۳۷۷، ۳۸۸-۳۸۷، ۴۰۰، ۴۰۵، ۴۱۱، ۴۹۰.
۶۵. نظامی گنجه‌ای: ۹۷.
۶۶. یمین اصفهانی: ۸۴، ۴۶۰.
- دسته دوم، با ذکر شماره رباعیات آنها در متن، بدین قرارند:
۶۷. ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی (مؤلف): ۱۹۹، ۲۳۱، ۴۸۰.
۶۸. اثیرالدین ابهری: ۷۱، ۲۴۷.
۶۹. احمد حجبی: ۱۹۲.
۷۰. احمد عیار: ۳۴۵.
۷۱. ادیب حمامی: ۲۴.
۷۲. امامی هروی: ۳۴۹.
۷۳. امیر فخرالدین محمد: ۴۸۶.
۷۴. امیر مجدالدین محمد (پسرعموی ابوالمجد تبریزی): ۲۱۹.
۷۵. امین‌الدین حاجی بله: ۵۹، ۲۸۰، ۳۷۲-۳۷۳.

۷۶. بهاء الدين صاحب ديوان: ۳۶۰.
۷۷. بهاء الدين كاشي: ۱۵۹.
۷۸. پهلوان احمد گوهران: ۲۱۵.
۷۹. تاج الدين طرحي: ۷۴.
۸۰. تاج الدين نصر الله زجاجي: ۴۹۲.
۸۱. جلال الدين عتيقي: ۲۱۴، ۲۳۶-۲۳۷، ۳۵۲، ۴۰۶.
۸۲. جلال خاتون سمرقنديه: ۲۵۹-۲۶۰.
۸۳. جمال الدين سرگردان: ۲۶۴.
۸۴. جمال الدين مهدي: ۴۲، ۳۲۱، ۴۸۱.
۸۵. حاجي سعد تبريزي: ۹۳، ۱۷۳، ۲۷۰.
۸۶. ركن الدين امامزاده: ۱۷۹.
۸۷. ركن الدين دعوي دار: ۸۰، ۳۵۳، ۴۶۱.
۸۸. سعد الدين وراوجي / وراويجي: ۲۷۴، ۴۹۳.
۸۹. سعدي شيرازي: ۸۳.
۹۰. سيف الدين باخرزي: ۵، ۲۲۱، ۳۳۲.
۹۱. شهاب الدين تفليسي: ۳۱۰.
۹۲. شهاب الدين ساوه اي: ۲۱۱.
۹۳. صاين الدين: ۱۱۲، ۱۷۸، ۴۹۴.^۱
۹۴. صدر الدين مسعود (پدر ابوالمجد تبريزي): ۳۸۱.
۹۵. عايشه مقريه: ۱۳۰.

۱. حمد الله مستوفي در تاريخ گزيده نوشته است كه «شيخ صائن الدين تبريزي» در سال ۷۰۳ «درگذشت و به مقبره چرنداب [در تبريز] مدفون شد» و سپس رباعي ۴۸ خلاصه الاشعار را از وي نقل کرده است (نک: تاريخ گزيده، ص ۶۷۴). بدین ترتيب، بايد منظور ابوالمجد تبريزي را از «صاين الدين» همين «صائن الدين تبريزي» دانست و نه «صاين مراغي» كه يك رباعي از او در نزهة المجالس نقل شده است (نک: نزهة المجالس، «مقدمه مصحح»، ص ۱۰۶، ش ۱۶۴، كه رياحي احتمال داده است «صاين مراغي» همان «صاين الدين تبريزي» باشد كه شعري از او در روضة الناظر عزالدين عبدالعزيز كاشي نقل شده است).

۹۶. عبداللہ: ۱۵۶.
۹۷. عمادالدين باققی: ۲۳۹.
۹۸. فخر علی کی شستری (شوستری): ۲۲۹، ۳۰۸، ۳۹۶.
۹۹. قاضی شمس الدين تستری: ۴۲۰.
۱۰۰. کمال الدين عبدالرزاق: ۲۲۶، ۲۸۲.
۱۰۱. کمال کوته پای: ۳۱۳.
۱۰۲. کمال لبنانی: ۲۴۹.
۱۰۳. مجدالدين همگر: ۱۶۳-۱۶۴، ۴۷۷.
۱۰۴. محی الدين کاشی: ۳۲۴، ۳۴۲.
۱۰۵. محی السنة: ۴۵.
۱۰۶. ملک مجدالدين محمود: ۷۰، ۱۱۳-۱۱۴، ۲۲۸، ۲۳۸.
۱۰۷. نجم الدين زرکوب: ۱۳۶، ۳۲۲، ۴۳۹.
۱۰۸. نجم دایه: ۴۳۳.
۱۰۹. نصیرالدين طوسی: ۹، ۶۹، ۲۲۲، ۳۱۵، ۴۱۷-۴۱۸، ۴۵۷.
۱۱۰. همام الدين تبریزی: ۵۲، ۷۵، ۹۰، ۹۹، ۱۰۰-۱۰۱، ۱۷۷، ۲۳۵، ۲۷۹، ۳۳۴، ۳۹۱، ۴۵۸.
۱۱۱. ولی خراسانی: ۳۰۰.
- در این میان، کسانی هم هستند که می توان با حدس و احتمال آنان را با بعضی سراینندگان رباعیات نزهة المجالس یکی دانست، بدین ترتیب:
۱۱۲. اسعد صفار: ۲۶۲^۱.
۱۱۳. جمال: ۲۰۸^۲.
۱۱۴. ظهیرالدين شروه: ۴۵۵^۳.
۱۱۵. ظهیرالدين قراچه: ۱۳۸^۴.

۱. قس: نزهة المجالس، «مقدمه مصحح»، ص ۹۶، ش ۱۱۵: «اسعد صفار».

۲. قس: همان، ص ۸۶، ش ۵۹: «جمال».

۳. قس: همان، ص ۱۰۹، ش ۱۷۷: «ظهیر شفروه» و «ظهیر شوره».

۴. قس: همان، ص ۱۲۰، ش ۲۳۴: «قراچه».

۱۱۶. عزالدین سمنانی: ۴۵۱^۱.

۱۱۷. عزالدین شروه: ۴۴۴^۲.

۱۱۸. عزالدین کحال: ۱۹۴^۳.

چنان که دیدیم، در خلاصه الأشعار مجموعاً از ۱۱۸ تن رباعی نقل شده و در بین آنها بیشترین رباعی از کمال الدین اسماعیل اصفهانی، با ۲۸ رباعی، است. سواى اینها، رباعی ۴۷۱ بدون عنوان سراینده است و سراینده ۱۵۶ رباعی مشخص نیست و با عناوینی مانند «لغیره»، «آخر»، «لا أدری قایله»، «لمن لا أعرفه»، «لا أعرف» و «ندانم که راست» از آنان یاد شده است؛ بدین ترتیب: رباعی های ۱۰-۱۲، ۲۰، ۳۴، ۵۸-۵۶، ۶۰-۶۳، ۶۳، ۷۳، ۷۹، ۸۱-۸۲، ۸۷-۸۸، ۹۱، ۹۴-۹۶، ۱۰۳-۱۰۶، ۱۱۰-۱۱۱، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۱-۱۲۶، ۱۲۸-۱۲۹، ۱۳۲-۱۳۳، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۶-۱۴۷، ۱۵۱-۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۸۰-۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۸۹-۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۵-۱۹۶، ۱۹۸، ۲۰۳، ۲۰۷، ۲۱۶-۲۱۸، ۲۲۴، ۲۴۱، ۲۴۵، ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۶۸-۲۶۹، ۲۷۵، ۲۹۲-۲۹۳، ۲۹۵، ۲۹۹، ۳۰۵-۳۰۷، ۳۲۰، ۳۲۳، ۳۲۷، ۳۲۹-۳۳۰، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۴-۳۴۷، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۷۶-۳۷۵، ۳۷۰، ۳۶۵، ۳۵۵-۳۵۶، (با قید تردید و انتساب احتمالی به مهستی)، ۳۸۰، ۳۸۲، ۳۸۴-۳۸۶، ۳۸۹-۳۹۰، ۳۹۳-۳۹۵، ۴۰۲-۴۰۳، ۴۰۸-۴۱۰، ۴۱۲-۴۱۵، ۴۱۹، ۴۲۰-۴۲۱، ۴۲۲-۴۲۵، ۴۳۰-۴۳۲، ۴۳۷-۴۳۸، ۴۴۱، ۴۵۰، ۴۵۲، ۴۵۴، ۴۶۲، ۴۶۵-۴۶۹، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۷۸-۴۷۹، ۴۸۲-۴۸۵، ۴۸۷-۴۸۹، ۴۹۱، ۴۹۶.

چنان که رباعی شناس صاحب نظر روزگار ما، آقای سید علی میرافضلی، اشاره کرده است، در مقایسه میان نزهة المجالس و خلاصه الأشعار نکته ای مهم هست که اهمیت خلاصه الأشعار را دوچندان می کند. از شواهد و قرائن برمی آید که نسخه ای متفاوت از نزهة المجالس در اختیار ابوالمجد تبریزی قرار داشته که کامل تر و صحیح تر از یگانه نسخه موجود نزهة المجالس - که اساس متن مصحح ریاحی

۱. قس: همان، ص ۱۱۰، ش ۱۸۹: «عزالدین» یا «عزالدین شهری» (بنابر قرائت سعید نفیسی).

۲. قس: همان، ص ۱۱۲، ش ۱۹۴: «عزیز شروه» و «عزیز الدین شروه» و «عزالدین شروه» و «عز شروه».

۳. قس: همان جا، ش ۱۹۶: «عزیز کحال».

قرار گرفته - بوده است.^۱ از همین رو، روایت خلاصه اشعار از رباعیات مشترک با نزهة المجالس جایگاهی بی بدیل در تصحیح ضبط‌های نسخه منحصر بفرد نزهة المجالس دارد؛ از تصحیح متن رباعیات^۲ گرفته تا تصحیح ترتیب رباعیات و عناوین ابواب و - شاید مهمتر از همه - تصحیح و تشخیص سراینندگان رباعی‌ها.^۳ بر اساس یافته‌های تعلیقات کتاب حاضر، ۲۸۳ رباعی از پانصد رباعی خلاصه اشعار، عیناً یا با اختلاف، در نسخه موجود نزهة المجالس هست. از مجموع این رباعیات، درباره نام سراینده ۴۹ رباعی میان خلاصه اشعار و نسخه موجود نزهة المجالس اختلاف وجود دارد (یعنی در خلاصه اشعار به نام شخصی است و در نزهة المجالس به نام شخصی دیگر).^۴ از سوی دیگر، در ۴۸ رباعی نام سراینده در نزهة المجالس به صورت ناشناس ثبت شده ولی در خلاصه اشعار به نام شخص خاصی است^۵ و - به عکس - در بیست رباعی نام سراینده در خلاصه اشعار به صورت ناشناس ثبت شده ولی در نزهة المجالس به نام شخص خاصی است.^۶ از نمونه‌های شایان تأمل در این میان، دو رباعی است که در نزهة المجالس به یمین [اصفهان] و انوری نسبت داده شده، ولی در خلاصه اشعار همان رباعی‌ها به

۱. نک: «مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن»، ص ۳۸-۳۹.

۲. برای نمونه، مقایسه کنید ضبط‌های «بر سر و سامان» (رباعی ۳۳۰، مصراع دوم) و «توش و توان» (رباعی ۳۳۱، مصراع اول) در خلاصه اشعار، که در نزهة المجالس به ترتیب به «بی سر و سامان» (ص ۴۹۰، رباعی ۲۶۵۰) و «تن و توان» (ص ۴۹۳، رباعی ۲۶۷۴) تصحیف شده است.

۳. نک: «مقایسه رباعیات دو مجموعه کهن»، ص ۴۲۷.

۴. نک: متن و تعلیقات رباعی‌های ۲۴، ۲۷، ۳۳، ۳۶، ۷۲، ۱۰۱، ۱۰۸، ۱۱۸، ۱۳۶، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۸۵، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۴۹، ۲۶۴، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۸۲، ۲۸۴، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۱۸، ۳۲۵، ۳۳۴، ۳۴۳، ۳۶۱، ۳۷۱، ۴۰۴، ۴۵۶، ۴۶۳، ۴۹۷.

۵. نک: متن و تعلیقات رباعی‌های ۲۶، ۵۳، ۵۵، ۷۱، ۷۵، ۷۷، ۹۷، ۱۰۹، ۱۳۰، ۱۳۸، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۹۴، ۲۰۰، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۳۲، ۲۵۳، ۲۶۲، ۲۷۰، ۲۸۶، ۳۰۰، ۳۱۴، ۳۴۱، ۳۷۷، ۳۸۱، ۳۸۳، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۷، ۴۶۱، ۴۷۲، ۴۷۳.

۶. نک: متن و تعلیقات رباعی‌های ۵۶، ۸۷، ۹۱، ۹۴، ۹۶، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۲۵، ۱۴۷، ۱۶۵، ۲۱۶، ۲۶۸، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۳۰، ۳۴۷، ۳۸۹، ۴۰۸، ۴۵۰.

ترتیب به کمال لنبانی (رباعی ۲۴۹) و همام تبریزی (رباعی ۳۳۴) منتسب شده‌اند. از آنجا که در نزهة المجالس هیچ شعری به نام همام تبریزی و کمال لنبانی نیست (دست کم در نسخه موجود نزهة المجالس)، این احتمال قوی است که ابوالمجد تبریزی در ذکر انتساب آنها اشتباه کرده باشد؛ به ویژه آنکه نمونه‌هایی از تغییر نظر ابوالمجد را درباره سراینده رباعی‌ها در خلاصه‌الشعار می‌توان یافت.^۱ افزون بر این، ابوالمجد رباعی ۳۸۱ را به نام پدرش (صدرالدین ملک مسعود) ثبت کرده، اما همین رباعی در نزهة المجالس بدون ذکر نام گوینده نقل شده است.^۲

۵. درباره ویراست حاضر

خلاصه‌الشعار در برگ‌های ۲۹۷ (روی برگ) تا ۳۰۷ (پشت برگ) از سفینه تبریز (برابر با ص ۶۱۲-۵۹۳ از چاپ نسخه برگردان) درج شده است. ابوالمجد تبریزی جدای از نظم و ترتیبی که به صفحه‌آرایی و کتابت متن داده، عناوین ابواب و نام سراینندگان را به جوهر سرخ، قهوه‌ای و سیاه پررنگ نوشته است. وی خلاصه‌الشعار را به خط تعلیق کتابت کرده و بسیاری از کلمات را بی نقطه وانهاده، و این قدری قرانت متن را دشوار ساخته است.

از آنجا که ابوالمجد هم مؤلف متن خلاصه‌الشعار است و هم کاتب نسخه آن، از نظر مبانی نظری تصحیح متون شاید نتوان چندان از تصحیح متن آن سخن گفت؛ چرا که ما در خلاصه‌الشعار به روایت ابوالمجد از رباعیات می‌نگریم نه کسی دیگر، و او خود کاتب دستنوشته اساس تصحیح است. با توجه به همین نکته، تنها در نه مورد که کتابت ابوالمجد در کلمه یا کلماتی به کلی غلط یا نامفهوم بود (رباعی‌های ۶۷، ۱۳۸، ۱۹۰، ۲۱۷، ۲۹۱، ۴۲۸، ۴۸۰) و یا وزن شعر را به هم می‌ریخت (رباعی‌های ۳۷۵ و ۳۷۷) روایت مکتوب ابوالمجد تغییر یافت و تصحیح شد. ضبط رباعی‌های ۶۷، ۱۹۰، ۲۹۱، ۳۷۵ و ۴۸۰ با تصحیح قیاسی تغییر یافته‌اند و ضبط رباعی‌های ۱۳۸، ۲۱۷، ۳۷۷ و ۴۲۸ با توجه به ضبط نزهة المجالس تصحیح شده‌اند. در این موارد،

۲. در این باره، نک: تعلیقه رباعی ۳۸۱.

۱. نک: تعلیقه رباعی‌های ۱۰۱ و ۲۲۱.

کلمات تغییر یافته را درون کمانک در متن جای دادم و ضبط اصل نسخه را در تعلیقات یادآوری کردم. جز آن موارد، در چند مورد معدود دیگر که ابوالمجد - از روی سهو - کلمه‌ای یا حرفی را ننوشته است (رباعی‌های ۲۲، ۳۱۶، و نیز افتادگی «که» و «و» در یکی از سطرهای آغازین مقدمه منشور خلاصه الأشعار)، آن کلمه یا حرف محذوف را درون کروشه جای دادم و متن را تکمیل کردم. در مواردی که روایتی دیگر از متن اشعار بر روایت ابوالمجد آشکارا برتری داشت نیز به جای آنکه در متن ابوالمجد دست ببرم، در تعلیقات - با ذکر دلایل مرجوح بودن روایت ابوالمجد - به آنها اشاره کردم؛ همچنان که یک سهو موجود در مقدمه منشور ابوالمجد نیز تنها در تعلیقات یادآوری شده است و در ضبط نسخه هیچ تصرفی صورت نگرفته است.^۱

رسم الخط نسخه را - مخصوصاً در مقدمه منشور ابوالمجد - به شیوه رایج امروز برگردانیده‌ام (مانند: کلبرک / گلبرگ، معمی / معماً، اسمعیل / اسماعیل، بنابرین / بنابر این، ازین / از این، دریشان / در ایشان، انج / آنچه، چنانک / چنان که، زانک / زان که، کی / که، کی / کای^۲ (که + ای)، کیی (که ای)، بوک / بو که، کرا / که را، کندر / کاندر، ونگاه / و آنگاه، تست / توست، توی / تویی، دلفروز / دل افروز،^۳ دلارا / دل آرا، کسیست / کسی ست، نه / نه ای، آمده / آمده ای، نعماو / نعماوّه)؛ همچنان که اختصار کتابتی ابوالمجد را، در نگارش عبارت «رحمه الله» به صورت «رحمه اه»، به صورت کامل آن تبدیل کرده‌ام (در عنوان سراینده رباعی‌های ۴۴۶ و ۴۹۲). با این حال، در نقل رباعیات حتی‌الإمكان - و تا جایی که خوانش متن برای خواننده عادی مشکل‌آفرین نبود - به رسم الخط ابوالمجد پایبند ماندم، مخصوصاً به جهت رسم الخط خاص کاتب که گاه با رسم الخط رایج امروز تفاوت

۱. نک: تعلیقه ۱.

۲. در مصراع دوم رباعی ۴۸۷.

۳. شایان یادآوری است که در رباعی ۴۳۰ کلمه «دلفروز» به شکل «دلفروز» تلفظ می‌شود و بنا بر این ضبط رسم الخطی نسخه تغییر داده نشده است، برخلاف رباعی‌های ۹۷ و ۳۰۳ که همین ضبط رسم الخطی به صورت «دلفروز» تلفظ می‌شود و من آنها را به «دل افروز» تغییر داده‌ام.

دارد، مثلاً در ضبط‌های «دنیسی» (= دنیا)^۱ (رباعی ۲)، «دست‌رس» (رباعی ۴)، «قفص» (رباعی ۱۶)، «محنت‌کده» (رباعی ۵۲)، «شب‌نم» (رباعی ۶۰)، «دی‌روز» (رباعی ۱۲۷)، «جان‌بازی» (رباعی ۱۵۴)، «ریش‌خند» (رباعی ۱۶۶)، «ره‌گذر» (رباعی ۱۸۹)، «دل‌سوخته» (رباعی ۱۹۳)، «میخواران» (رباعی ۲۵۵)، «خوش‌دلی» (رباعی ۲۷۳)، «دی‌شب» (رباعی ۳۲۹)، «بلحسن» (= بوالحسن، رباعی ۳۵۰)، «خوش‌بو» (رباعی ۴۰۳)، «شب‌رنگ» (رباعی ۴۱۲) و «شست» (رباعی ۴۱۹).

در دست‌نویس ابوالمجد ناهمگونی رسم الخطی نیز کمابیش هست؛^۲ همچون کتابت «دل‌آرام» (رباعی‌های ۱۵۵، ۲۹۵، ۴۷۶) و «دل‌آرام» (رباعی ۳۰۲)، «خوش‌دل» (رباعی ۲۷۳) و «خوش‌دل» (رباعی ۳۶۰)، «دل‌خسته» (رباعی ۴۱۰) و «دل‌خسته» (رباعی ۴۸۲)، «کی» (در بیشتر کاربردها) و «که» (در مصراع سوم رباعی ۳۷، مصراع اول رباعی ۱۸۷، مصراع دوم و چهارم رباعی ۳۵۷، مصراع اول رباعی ۳۸۶، مصراع اول رباعی ۴۶۴، مصراع اول رباعی ۴۰۹، مصراع اول رباعی ۴۱۰ و مصراع چهارم رباعی ۴۱۵). از همین شمار است بود و نبود «ء» در بالای «ه» پایانی کلمه‌های مضاف یا موصوف، مثلاً «عایشه سمرقندیه» (در عنوان رباعی‌های ۱۷۵ و ۳۷۴) و «عایشه سمرقندیه» (در عنوان رباعی‌های ۶۰ و ۱۸۴). در بیشتر این موارد، همچون «دل‌آرام / دل‌آرام» و مخصوصاً «کی / که»، رسم الخط نسخه را یکدست کردم و در این یکدست کردن بنا را بر رسم الخط رایج کنونی گذاشتم. با این حال، در یک مورد خاص از آن ناهمگونی‌ها مجبور شدم در رسم الخط ابوالمجد دست ببرم و - برخلاف شیوه پیشین در جدید کردن رسم الخط - آن را به شیوه قدیم نزدیک کنم: در رباعی ۴۱۹ ابوالمجد سه قافیه رباعی را به صورت «شست است»، «تنشست است» و «نشکستست» کتابت کرده است و من قافیه دوم را - هم در قیاس با ساختار فعلی قافیه سوم و هم به جهت نشان دادن نحوه قرائت شعر - به

۱. این احتمال نیز قوی است که اساساً «دنیسی» همان‌گونه که نوشته شده قرائت می‌شده است.

۲. پیداست که ناهمگونی «سوم» (در فهرست ابواب در پایان مقدمه مؤلف) و «سیم» (در عنوان باب در متن کتاب) از مقوله تلفظ است و نه رسم الخط.

صورت «نشستست» ضبط کردم. این رباعی شاهدهی است بر آنکه در ضبط اشعار نمی‌توان یکسره به امروزی کردن رسم‌الخط دست زد، چراکه اگر قافیهٔ دوم و سوم را به «نشسته‌ست» و «نشکسته‌ست» تغییر می‌دادیم، نظام رسم‌الخطی قافیه - با توجه به قافیهٔ اول - در هم می‌ریخت. از سوی دیگر، در قافیهٔ دوم رباعی ۳ (که سه قافیهٔ آن به ترتیب عبارتند از: دوست، دروست، اوست) رسم‌الخط نسخه را به شیوهٔ امروزی (یعنی: در اوست) تغییر ندادم تا مبادا سراینده را - در نظر خواننده - به تکرار قافیه و ناآگاهی از قواعد شعری متهم کرده باشم؛ برخلاف قافیهٔ دوم رباعی ۳۶۱ که «جفتست» را به «جفته‌ست» تبدیل کردم، چون این شکل هم در متون کهن سابقه داشت^۱ و هم با امروزی کردن رسم‌الخط سه قافیهٔ دیگر (تنهفتست، آشفستست، خفتست) هماهنگ می‌افتاد.

در عناوین سراینندگان رباعیات، ابوالمجد گاه «سی» یا «ای» نسبت را نوشته است. در این موارد، انتساب‌های مکانی را که همراه با «ای» نبوده تغییر ندادم و - مثلاً - «گنجه» و «ساوه» و «مراغه» را در «نظامی گنجه» (رباعی ۹۷) و «شهاب‌الدین ساوه» (رباعی ۲۱۱) و «قاضی کمال‌الدین مراغه» (رباعی ۴۴۳) به «گنجه‌ای» و «ساوه‌ای» و «مراغه‌ای» تبدیل نکردم. شاهدهی هست که تحفظ بر آن صورت مضبوط را ضروری می‌سازد؛ و آن اینکه ابوالمجد در رباعی ۲۹۱ عنوان سراینده را «شمس طبس» نوشته است و نه «شمس طبسی»، و این نشان می‌دهد که وی احتمالاً «گنجه» و «مراغه» را نیز - در عناوین یادشده - به صورت «گنجه / گنجه‌ای» و «مراغه / مراغه‌ای» تلفظ نمی‌کرده است.

علاوه بر پاراگراف‌بندی مقدمهٔ منشور ابوالمجد، سراسر متن - چه در مقدمه و چه در رباعیات - به منظور کمک به فهم متن نشانه‌گذاری شده است، ولی کوشیدیم - به‌ویژه در رباعیات - به حداقل ممکن بسنده کنیم و با افراط در نشانه‌گذاری ذهن خواننده را - به‌هنگام قرائت شعر - فرسوده نکنم. و بالأخره، شمارهٔ مسلسل رباعی‌ها درون گروه و پیش از هر رباعی جای داده شده، تا به‌آسانی بتوان هر رباعی را در متن یافت و به آن ارجاع داد؛ چنان‌که در همین

مقدمه و در تعلیقات به شمارهٔ رباعی ارجاع داده‌ایم.

تعلیقاتی که در پایان متن افزوده‌ام، عمدتاً به شرح بود و نبود رباعی‌ها در نزهة المجالس و دیوان‌ها و مجموعه‌های منتشرشده از سراینده‌گانی که رباعی در خلاصه الأشعار به نام ایشان است اختصاص دارد و سپس ذکر اختلاف در نام صاحب رباعی در همان منابع پیشگفته. هدف از گزینش این دو دسته از منابع (نزهة المجالس و دیوان‌های شاعران) آن بود که از سویی تشابهات و تمایزات نزهة المجالس و خلاصه الأشعار نمایانده شود و از سوی دیگر زمینه‌ای برای رفع نقایص دیوان‌ها و مجموعه‌های بازسازی‌شده از دیوان شاعران قدیم فراهم گردد.

و اما در واپسین مراحل پیش از چاپ، ویراست حاضر بخت این را یافت که از نظر محققانهٔ جناب آقای سید علی میرافضلی بگذرد و از ملاحظات عالمانهٔ ایشان برخوردار شود. با کمال امتنان و افتخار، یادداشت‌های ارزشمند ایشان را در تعلیقات - با ذکر نامشان - آورده‌ام و بیشتر یادآوری‌های اصلاحی ایشان را در متن اعمال کرده‌ام. ناگفته پیداست که این یادداشت‌ها و یادآوری‌ها بر قدر این مجموعه چه اندازه افزوده است. از لطف و محبت ایشان، که آثار ارجمندشان هم از نظر عمق تحقیق و هم از حیث وسعت تتبع بر تارک پژوهش‌های رباعی می‌درخشد، بسیار سپاسگزارم.

*

من در بهار ۱۳۸۱ و پس از باخبر شدن از وجود خلاصه الأشعار در سفینهٔ تبریز، از روی علاقهٔ شخصی به قالب رباعی مشتاق شدم که از محتوای این مجموعه رباعیات آگاه شوم. مرحوم استاد عبدالحسین حائری به دانشجوی جوان آن سال‌ها لطف فراوان داشت. از سر همان محبت همیشگی‌اش، و شاید برخلاف سیرهٔ مرسومش، رخصت داد تا نسخهٔ خطی سفینهٔ تبریز را، که هنوز چاپ نسخه برگردان آن منتشر نشده بود، از نزدیک ببینم و یادداشت بردارم؛ با آنکه حائری به سفینهٔ تبریز، که در سال ۱۳۷۴ به فراست و کیاست شخص او برای کتابخانهٔ مجلس خریداری شده بود، دل‌بستگی بسیار داشت و آن را در کشوی

میز شخصی اش در اتاق کتابخانه، و نه در مخزن نسخ خطی، نگهداری می کرد. همان روزها دوست عزیز ارجمندم، بهروز ایمانی، از آن قضیه باخبر شد و پیشنهاد کرد خلاصه الأشعار را برای انتشار در یکی از مجموعه های گنجینه بهارستان، که به کوشش او در دست گردآوری بود، آماده کنم. کار قرائت نسخه و آماده سازی متن و جستجوی رباعیات در منابع در نیمه های پاییز همان سال به پایان رسید و برای انتشار به ناشر سپرده شد، اما تا خلاصه الأشعار در آن مجموعه موعود به چاپ برسد^۱ چند سال گذشت.^۲

در ویراست حاضر، که اینک پیش روی خواننده است، خلاصه الأشعار از قالب یک رساله درآمده و در شکل یک اثر مستقل، چنان که سزاوار بود، به چاپ می رسد. علاوه بر اعمال برخی اصلاحات در متن و رفع اغلاط حروف نگاری و درج بعضی افزوده ها در تعلیقات، مقدمه مصحح را نیز از نو تحریر کرده ام. یکی از مزیت های این ویراست بر ویراست پیشین، فراهم کردن فهرستی از رباعیات و نیز نمایه ای از اعلام، ترکیبات، تعبیرات، لغات و اصطلاحات است که در ویراست نخست - به جهت نشر رساله وار آن - مجال تنظیم و انتشار نداشت.

در پایان مقدمه ویراست نخست نوشته بودم که «جناب استاد عبدالحسین حائری... با الطاف همواره اش فرصت دیدار و کاوش در این نسخه نفیس را نصیب ساخت و از نکته نمایی بدین ابجدخوان مکتب تحقیق دریغ نورزید». ^۳ دوست دارم آن سطور را در اینجا مکرر کنم. حائری و حضور دلپذیرش در کتابخانه مجلس، در اتاقی که انبوه آشفته کتاب ها جسم نحیفش را در آن پنهان می داشت، برایم خاطره ای

۱. «خلاصه الأشعار فی الرباعیات»، ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، تصحیح سید محمد عمادی حائری، گنجینه بهارستان، ج ۹ (ادبیات فارسی - ۲)، به کوشش بهروز ایمانی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴ ش؛ ص ۱۶۹-۲۷.

۲. در این فاصله، معرفی مختصری از خلاصه الأشعار به چاپ رسید که صرفاً حاوی بخش هایی از مقدمه من و مقدمه کامل ابوالمجد تبریزی بود (با این مشخصات: «خلاصه الأشعار: رباعی نامه ای ارجمند»، سید محمد عمادی حائری، آینه پژوهش، س ۱۳، ش ۴، ش پیاپی ۷۶، مهر و آبان ۱۳۸۱ ش؛ ص ۶۶-۷۰).

۳. گنجینه بهارستان، ج ۹ (ادبیات فارسی - ۲)، ص ۴۶.

زنده است؛ اتاقی آکنده از بوی پیپ و پولکی که صدای خنده‌های گاه‌به‌گاه حائری
به آن طراواتی دیگر می‌بخشید. خاک بر او خوش باد!

سید محمد عمادی حائری

پاییز ۱۴۰۱ ش